

Veselo novo leto in — na svidenje v pred-
pustu!

Z odličnim spoštovanjem

udani Vam

Ivan Cankar.

Na Dunaju, 3. jan. 1906.

Napoved „Hlapcev“.

To pismo mu je sprožilo moje, kjer sem ga vprašal, če in vkoliko je mislil na »Divjega lovca«, ko je satirično bičal dramo in udarjal po rokovnjačih in divjih lovcih. Pismo je zelo zanimivo, ko razodene teorijo o pravi zgodovinski povesti, a zaeno obljublja tragedijo. Ta ne more biti druga nego »Hlapci«, razen, če je tedaj snoval drugo, pa je ni spisal.

Velecenjeni gospod!

Kaj pa vendar mislite? Z nobeno besedo se Vas nisem hotel doteknuti v svoji zadnji knjigi! Na »Divjega lovca« še mislil nisem in pasus o zgodovinskih povestih je bil adresiran drugam. Ampak če ste se čutili zadetega — pa se čutite! To je le znamenje slabe vesti! —

Kar sem zinil o zgodovinskih povestih, sem razložil preveč nakratko. O tej stvari bi se bilo treba obširneje pogovarjati. To mislim: zgodovinska epoha je nekaj drugega kakor zgodovinski človek. Ne bi opisaval junaka, pač pa bi

opisaval njegov čas — in na sliko tega časa bi legla njegova senca tako mogočno, da bi ga gledalec bolj natanko spoznal, nego iz portreta samega. To je bila moja misel! —

In zategadelj, da ne ostanem pri misli sami, hočem tudi pokazati, kako gledam zgodovino. Napisal bom tragedijo iz dobe, ki je že tako obrabljena in posvalkana, kakor liberalni program; in tako vlačugarsko znana, da jo je oskrnil celó Aškerc. — Takrat bomo videli, »gdje je vjera, gdje li je nevjera«! —

Strašno Vas zavidam za Vaše življenje! Tam bi človek delal, tam bi živel! Tukaj sem večer tujec; rafiniran moram biti, če si hočem napraviti resnično veselje. In tako samujem neprestano; po celé dni se ne ganem iz izbe; pijem čaj in »jezo stresam«. Kvečjemu da me časih vzradosti kaka velika neumnost iz domovine. Če za drugega ni prida naša kultura in politika — vsaj v dobro voljo spravi človeka! Letošnji moji prazniki so bili nekoliko lepši od lanskih. Vzrok je tá — da se v januarju poročim. Deklè je sicer uboga šivilja, — ampak meni od Boga poslana. Najboljša njena lastnost je ta, da ne pozna moje »literature« in se zanjo tudi nič ne briga. Gratulirajte mi! —

Tako pa pijte, velecenjeni gospod župnik, kozarec cvička na svoje in na moje zdravje! Jaz nimam cvička, pa vzdignem svoj čaj!

Na lepo svidenje!

Ivan Cankar.

Dunaj, 28. dec. 1906.

Ivan Cankar.

Napisal dr. Jos. Puntar.

Spoznal sem ga slučajno avgusta meseca leta 1917. v kavarni »Union«. Kakor je imel navado, da se je pogosto priključil kakemu znancu in prenočil pri njem, tako je storil ta večer z menoj. Nato se me je z veseljem oprijel in ostajal tudi nadalje na mojem stanovanju. Stanoval sem takrat pri ge. Arko v Škofji ulici v bližini sv. Petra. Pozneje je prišel na prenočišče tudi prijatelj Fr. Jež, tako da smo bili trije v eni sobi, ki smo jo radi svojih imen imenovali »Jama razbojnikov«. Pri meni je ostal celo leto, dasi so Janezovi znanci zanikavali od početka to možnost, češ, da je z njim velik križ. Meseca septembra 1918 sem odšel jaz v Trst na gimnazijo in prihodnji mesec se je moral tudi Cankar umakniti iz stanovanja.

Preselil se je na Kongresni trg števil. 5. Tu se je zgodila z njim tista znana nesreča, katere posledica je bila njegova pospešena smrt. Padel je namreč, se potolkel in si pretresel možgane. Padel je nekoč prav nerodno tudi na mojem stanovanju, ko je prišel pozno v noč vinjen domov. Ker na novem stanovanju še ni bil dovolj udomačen in je ravno zadnje mesece precej oslabil, je bilo kaj takega pričakovati. Opozoril sem ga večkrat na to, a se mi je nasmejal s svojim značilnim smehom, češ, da ga ne stre še tako hitro ženka smrt. Preveč se je zanašal na čudovito odporno silo slabotnega svojega telesa, v katerem je bivala vse nadkriljujoča duševna moč. Več kot sam so bili krivi znanci in čestilci njegovi, da je

prezgodaj smrtnonevarno padel za — večno. Kdor koli ga je hotel počastiti, je pil z njim dolgo na njegovo zdravje in zdravje slovenske umetnosti. Slabotna volja in nestalnost njegove socijalne zasedranosti sta le preradi dodali, da Ivan ni — vztrajal pri dani besedi. Zakaj takoj v početku sva sklenila prijateljski dogovor, da se bo absolutno ravnal po predpogojih za skupno bivanje v isti sobi. Njegov bratranec Izo¹ je že nekaj mesecev poprej prosil, naj bi mu kje dobil primerno stanovanje, ker je uvidel, da bo prišel le tako v red in do plodnejšega dela. Zakaj bivanje na Rožniku in večkratna pot v mesto med znance je povzročala, da je Ivan obtičal sam kje v kavarni in često sam iskal zasilnega prenočišča po hotelih, če se ga kdo izmed znancev ni usmilil. Kolikor sem ga spoznal od blizu, morem trditi, da so prijatelji in znanci, ki so mu dajali ob svidenju za pijačo, največ odgovorni za njegovo prezgodnjo smrt. Sicer pa je morda tudi podedoval to slabost po očetu, ki je svoj čas imel gostilno... Saj je tudi Muren prezgodaj legel v grob: bil je sin istega očeta...²

Žal, da se ni ravnal strogo po dogovoru. Zato je bilo treba močne lastne volje, dobrega voditelja in marsikaj, česar pa mu nekateri »Krekovci« nismo mogli dati. Sicer pa sem vendarle opazil čez čas dokaj poboljšanja. Umljivo: prihajal je večkrat bolj zgodaj spat, jedel je stalno pri »Štruklju«, kjer sem za nekaj mesecev zanj plačal jaz, a z njegovim lastnim denarjem. Ravno tedaj je bil namreč dobil od bratranca Izidorja večjo svoto za »Podobe iz sanj«. Nekaj si je pridržal, drugo pa izročil meni — »svoji preljubeznjivi gospodinji«, da plačam jed in pijačo mesto njega, ker se nase ni zanesel, da bi v nekaj dneh vsega ne — razdrobil. Zakaj bil je — velik otrok, ki ni smel imeti denarja. Zanj ni pomenil mnogo.

Nekateri »Krekovci«, kakor je imenoval on nas iz mlajše katoliške generacije, smo namreč izprevideli, kje tiče korenine vsega zla in vse Ivanove bednosti. Bival je na Rožniku, hodil pa v mesto, kjer je navadno ostal brez pravega prenočišča. Jedel je malo, včasih nič, več pa pil. Na Rožniku je bila gostilna... Stalnih dohodkov ni imel, ker ni imel stalne službe. Zakaj je ni imel, je posebno vprašanje, ki ga pojasnuje Cankarjev bohemski značaj. Skratka zanj je bilo treba vse predpogoje za redno življenje šele ustvariti — brez njegove pomoči in z veliko mero obzirnosti.

¹ Dr. Izidor Cankar.

² Vsaj tako mi je Ivan sam zatrjeval.

Tako sva se kmalu po dogovoru glede stanovanja dogovorila tudi radi hrane. Ker sem tiste dni stalno obedoval pri »Štruklju«, je hodil tudi on tja na hrano. Po dogovoru sem jaz prevzel plačilo za redno hrano in redno količino vina (opolodne četrt, zvečer četrt do pol litra).

Prepričani, da bi se dal Ivan kolikor toliko urediti le tedaj, če bi imel gotovo stalno opravilo, smo skušali doseči tudi to, a se nam v nenormalnih razmerah v stranki in v domovini sploh ni posrečilo. Vsaj nekaj ur obveznega dela bi mu bilo v veliko korist, ker je pisal, kadar je bila skrajna potreba na višku ali pa — njegova »ura«.

Tudi sam je čutil potrebo po rednem življenju, posebno po stalni službi. Vzrok je bil bržkone, ker bi se bil rad oženil in je videl v tem predpogoj, praznih rok pa ni hotel stopiti v zakon. Obrnil se je v ti zadevi do nas »Krekovcev«, ker nam je zaupal, da ne bomo tega izrabili in bi z mirnim srcem lahko sprejel od nas tako uslugo. »Lahko bi šel h Kristanu,« je dejal, »pa ne maram; imam svoje razloge. Tudi k Tavčarju bi lahko šel, ne odrekel bi mi, pa ne maram; imam tudi svoje razloge. Lahko bi šel k dr. Evg. Lampetu, on bi mi tudi ustregel, toda k starinu ne grem.« Žal, da mu mi, ki bi mu bili radi pomagali, kot že omenjeno, nismo mogli pomagati.

Od začetka sem bil zelo nezaupen do njega, ker sem slišal toliko slabega o njem in ga nisem bliže poznal. Kmalu pa sem videl, da je mehko tkana otroška duša in da ima popolno zaupanje do mene. Opazil sem, da ni nikdar grdo govoril ali kvantal ali na surov način preklinjal. Začel sem se čuditi. Še bolj sem se čudil, ko sem videl, da se celo v največji pijanosti ni nikdar nedostojno ali cinično obnašal in vedno spoštljivo govoril o ženskah in ljubezni ter kazal neizmerno hvaležnost napram ljudem, ki so ga radi imeli ali mu kaj dobrega storili. Od teh spoznanj počenshi sem ga začel drugače ceniti.

Posebno veselje je imel z otroci. Eden naših sosedov je imel razboritega dečka, ki je imel »strica« zelo rad. Prihajal je k njemu, kadar se mu je zljubilo, da mu je pripovedoval pravljice, se veselil ž njim in prav po domače govoril o vsem mogočem, kar otroka zanima. Če je le imel krono, jo je rad izdal, da je napravil otrokom veselje. Isto ljubezen je kazal napram revnim ljudem. Po svojem bistvu je bil bolj krščanski socialist kakor social-demokrat; zakaj bil je človek s skrajno idealistično potezo. Iz dna srca je sovražil laž in izkoriščanje in bil vedno na strani tistih, ki so bili zatirani in slabi ter potrebni podpore. Dr. Tavčar

s svojo opazko v »Narodovem« podlistku 1900, šte. 20, str. 3, češ, da so ga šтели med svoje socialni demokratje i SLS, nima neprav. Njegovo načelo je bilo: Pravica do skrajnosti. Ker laži ni poznal, je bil kakor otrok, ki je z lahkoto in brez ovinkov govoril najradikalnejše resnice, za katere se je bilo razvnelo njegovo do skrajnosti nesebično srce. Prepričan, da more le sama čista resnica ozdraviti svet, je stal zato sam vselej na prvem mestu v boju zanjo. Laži, sebičnosti in nepoštenju je veljal njegov boj v zasebnem življenju in tudi v literaturi. S tega vidika je treba motriti ves njegov nastop, kadarkoli je udaril po — naših razmerah in narodnih prvakih. »Podobe iz sanj« so več ali manj tudi pisane z isto tendenco, a na svoj novi način. V danih razmerah v dobi najstrožje avstrijske cenzure, ko je bil konfisciran celo mal odlomek iz Platonove »Države«, govoreč o postanku vojne in stalnih armad, je bilo treba posebne spretnosti, da je človek — molče vpil. Ivan je storil to s svojimi »Podobami«, tem najzrelejšem — prvem res klasičnem delu svojega genija. Zakaj tu je delal v obilni meri razum, ki je hotel okaniti — strogo cenzuro ljubljanske policije. Spoznal je tudi on ko Prešeren, da treba za to — posebne umetnosti, ki govori na svoj način in vpije vsem tistim, ki morejo razumeti, tako da ne razume — cenzor. Priznal je, da treba — tehtati in po ovinku govoriti resnico ko v sanjah in vizijah... In tako je stopil Cankar po dolgi poti s svojimi »Podobami« na pot — klasične umerjenosti, na ono pot, ki so jo hodili doslej še vsi resnično veliki možje v zreli moški dobi, potem ko so se utekle mladostne vode... Cankarja je cenzurna ozkosrčnost in strogost naučila vsega, kar je prvega našega poeta naučila doba Pauschka in Stelzicha in drugov. Cankar se je moral omejiti in v prisilnem jopiču razmer nadvladati cenzuro. Če bi mi ne bil povedal in priznal že sam, čemu je napisal v tem izklesanem slogu svoje Podobe — in kako ravno ta slog nadkriljuje vsa dotedanja njegova dela, ki jih je smatral le za pripravo za vse večja in popolnejša bodoča — bi mi bil razodel isto njegov lakonskojedrnati komentar k »Podobam«, ki mi je nanovo potrdil, kar sem že vedel iz njegovih ust. Prav radi neizražene, prikrite, zastrte in zastrte besede bodo »Podobe« njegovo edino klasično delo. Ustvarjal jih je genij v boju — z rdečim svinčnikom avstrijskega cenzorja, ki prav tako ni mogel streti tega duha, kakor ni mogel svoje dni Prešernovega. Povedati vso resnico, dasi je prepovedano, vsem, ki jo ljubijo, na glas in prav vsakomur

umljivo o nji govoriti na javni cesti, tega se je naučil prav posebno Ivan v »Podobah«. Kristusov govor na ženitnini v Kani bi imel biti v istem slogu in z istim bičem skrite resnice.

Zanimivo je, kako je spoštoval dr. Kreka. Ko se je raznesla vest o njegovi smrti, je bil ves ginjen in solzan. Razvnet je govoril, da morajo »Krekovci« prevzeti njegovo ogromno dediščino. V svoji mladosti kot dijak ni bil »njegov« kot Župančič. Priznal mi je, da je bil on tisti, ki je Župančiča odtegnil Kreku, ker ga je hotel imeti v svojem krogu prav radi tega, ker je videl v njem izreden talent. Kreka je cenil, kot cenil idealist idealista, nesebičnež nesebičneža, kulturni delavec kulturnega delavca. Cenil ga je tudi kot dobrega stilista. Ko je pisal ob smrti Krekovi nekrolog, ga je pisal s posebno skrbjo, češ, da mu mora postaviti izredno lep spominek s potezami njegovega sloga.

Ko so v zadnjih letih nastopili mladi Krekovi pristaši in učenci proti korupciji v stranki in posebno proti dr. Šusteršiču, se je cel čas držal te mlade skupine, dajal ji pogum in jo opominjal, češ: poštenje gojite in nič drugega! Tudi v svoji lastni stranki je bil pristaš inteligentnega mladega naraščaja in vedno naglašal, da je treba odstraniti »avtokrata« Ant. Kristana. Pri liberalcih je bil posebno nasprotnik dr. Trillerja, katerega odstranitev, je menil, da bi mnogo popravila. Dr. Tavčarja je spoštoval, četudi ga politično ni odobral. Sploh pa za liberalce ni imel nobene dobre besede; tudi nad »mladini« iz radikalne struje se je pri neki priliki zadnje dni zelo razhudil.

Iz svoje politične preteklosti se je z veseljem spominjal srečanja s poslancem SLS Fr. Povšetom. Hvalil ga je kot plemenitega in dostojnega nasprotnika. Svoj čas je on nastopil v Povšetovem okraju kot social-demokratski protikandidat. Poznal ga ni osebno, seznanil se je z njim slučajno v vlaku. Oba sta se peljala na volilne shode. Seznanila sta se in se prav mirno razgovarjala. Povše je bil potem tako takten, da se na shodu ni z nobeno zabavljico doteknil osebe protikandidatove; zato tudi Cankar ni zabavljal čez Povšeta, ker je videl, da je kulturni človek.

Delavsko gibanje ga je resno zanimalo. Časopise je sicer zelo malo čital, vendar pa je imel pregled čez položaj in si ustvaril o vsem lastno sodbo. Z dunajskega življenja je najraje pripovedoval, kako se je tam zaročil in kako je študiral delavske razmere. Kakor je znano, je en čas sodeloval pri Grafovi Information. Posebno ponosen je bil na neki članek, v katerem je brez vsakih stvarnih podatkov kar iz trenutnega položaja

bistroumno skombiniral nadaljni razvoj dotičnega vprašanja in napovedal dogodek, ki se je prav tako tudi zgodil.

Zelo ponosen je bil, da je Vrhnčan. Ko so se po zadnjih bitkah bližali našim krajem Italijani, ga je skrbelo, da ne bi tudi do Vrhnike prišla okupacija. Rekel je: »Do Vrhnike smejo, naprej pa ne; če bi se imelo to zgoditi, pojdem sam tja in bom sam branil svoj rojstni kraj!«

Tudi Ljubljano je imel močno v čislih; dà, celò njeno meglo; tudi čez to ni pustil zabavljati.

Kakor je znano, je zadnja leta pred smrtjo preživel na Rožniku. Slovo z Rožnikom je bilo naravnost tragično. Bil je duševno in telesno bolan; cele štiri mesece se je poslavljajal. Ponoči je sedel na postelji in vzdihoval. Včasih je šel in ga po dva dni ni bilo nazaj. Ko je decembra meseca 1917 gospa na Rožniku zbolela in kmalu nato še njen otrok, mu je bilo silno hudo. Trdil je, da bi smrti prav gotovo ne prenesel. Januarja enkrat je kriza dosegla vrhunec. Spominjam se, kako je prišel že ponoči kasno enkrat domov ter legel in zdihoval; potem se je pa dvignil in pričel v temi nepričakovano s posebno vdanostjo in silo moliti »oče naš«, da bi Bog rešil gospodinjo in otroka. Slišal sem, kako je polslišno ponavljal: »Ti moraš! — Ti moraš! — Ti moraš rešiti!« Pri tem sem se nehote spomnil scene iz svetega pisma, kako se je Jakob boril z Bogom. — Ko je bolnikoma odleglo, se je tudi on pomiril.

Veri ni bil nasproten. Celò trdil mi je z vso resnobo, da je kristjan. Hodil je svojo pot brez sovraštvà do vere. Pustil sem ga glede tega vprašanja na miru, ker sem bil uverjen, da v bistvu pošten in neskvarjen človek, s tako otroško plemenitim srcem mora prej ali slej sam najti svoj Amen. Nisem se motil. Ravno to, da ga nisem nadlegoval, je največ pripomoglo do sprave z Bogom na smrtni postelji. Anima naturaliter christiana... Celò spovedi ni bil nasproten, češ, da svoje stvari lahko pove brez vseh ovinkov. Sveto pismo je izredno cenil. Vemo, kako je vplival njegov slog nanj. Sv. Matevža je cenil nad sv. Pavla, ki mu je bil radi svoje retorike neljub, dočim je bil Matevž ravno radi ljudske preprostosti njegov ljubljeneč.

Zadnje leto je imel v načrtu velik roman z naslovom »Ženitnina v Kani Galilejski«. Govoril je, da bo to eno njegovih največjih in najboljših del. Osnovati ga je nameraval po temeljitem, podrobnem študiju sv. pisma in zemljepisnih razmer in krajev v Palestini. Začel je tudi že pisati in napisal tri liste; ko sem odhajal v Trst, sem jih videl ležati na mizi. Ko se je pa on selil,

so se nekam izgubili in jih ni bilo mogoče več najti, kar mu je bilo silno žal. Posebno zadnje dni pred usodno nesrečo je vedno vpraševal, če jih ni kdo videl ali pa po pomoti spravil.

Višek tega dela je imel biti prizor, ko Kristus vstane na ženitovanju v Kani in govori zbrani družbi napatnico. V duhu pa bi ne imel pred seboj takratnih gostov, ampak človeštvo sedanjosti, kateremu naj bi veljala pridiga; apelirati bi imel na srca celega sveta, zlasti pa na zatiralce brezsilnih, pri čemer je mislil v prvi vrsti na Avstrijo in Nemčijo. — Po pridigi pa gre Kristus ponoči ven po cesti, luna sije in po potu mu stopi pred oči vsa grešnost celega sveta, pri čemer ga obide velika žalost, da sede na obcesten kamen in se bridko zjoče. — Narisati je mislil tudi Judo Iškarjota, in sicer, kot je pravil, zelo simpatično, tako da bi se bil vsem smilil.

Najtežji problem tega načrta je bil zanj, kakor je trdil, narisati Kristusa kot gosta v družbi, ki je že nekoliko veselo razpoložena, in mu položiti v usta človeške besede ter pri tem ohraniti vso njegovo nebotično višino. Trdil je, da se mu je posrečilo ne ponižati ga, a vendar napraviti njegov govor primeren miljeju in tendenci. Hotel je preštudirati vse tako natanko, da bi bilo v izvedbi kakor živo.

Drug večji načrt bi bil obravnaval povest umetnika, ki je ustvaril čudodelno Mater božje. Dogodek bi se vršil v hriboviti pokrajini med Vrhniko, Horjulom, Poljansko dolino in Žirmi. Nameraval je ljubkost ondotne pokrajine karakterizirati z lepo pripovedko, da je ta pokrajina še taka, kakor je bila ob stvarjenju sveta, ko so angelci igraje se prestavljali griče in gore in da se ta prvotna igriva ljubkost pokrajine ob stvarjenju sveta hrani v omenjenem hribovju.

Ko so izšle leta 1917. v tisku »Podobe iz sanj«, sva se zmenila, da bo napisal novo tako knjigo z naslovom »Moja prenočišča«. Napravila sva pogodbo za 500 K. Obseg knjige naj bi bil kot knjige »Podobe iz sanj«; od dobička, ki bi ga jaz eventuelno napravil, bi mu imel dati še primeren odstotek. Na račun sem mu dal 250 K. Vendar knjige ni napisal, samo trdil je, da bo kmalu začel.¹ Pustil sem ga v miru, ker sem poznal njegovo naravo, navado in razmere. Nameraval je v ti knjigi popisati vse razne zgodbe svojega življenja od zgodnje otroške do pozne moške dobe. Spominjam se, da je bila ena teh zgodb navidez kočljiva, v resnici pa dober dovtip, lokalizirana v hotelu Lloyd v Ljubljani, kjer je bil prisiljen enkrat pozno po-

¹ Očividno spada črtica »Moje izbe«, ki jo priobčujemo v ti številki, v ta ciklus. Op. ur.

noči iskati si prenočišča. Druga zgodba, o kateri je tudi pripovedoval, bi se vršila v dr. Krekovi vili, kjer je prenočeval kmalu po dr. Krekovi smrti enkrat s svojim znancom Malešičem vred. Pri odhodu je zamenjal klobuk in vzela klobuk dr. Kreka.

Glede svojih del pred Podobami je poudarjal, da smatra za najboljšo knjigo »Za križem«, češ, da so sploh dela iz njegove najplodovitejše dobe v letih 1907., 1908. in 1909. najboljše. Omenjal je tudi večkrat, da smatra vse, kar je dosedaj napisal, le kot preddelo za večja in popolnejša dela, ki jih je zasnoval v svoji fantaziji. Na mojo pripombo, čemu ni v gotovih letih še več napisal, ko je bil včasih tako plodovit, je suvereno izjavil, da je spisal on za Slovence dovolj, saj je napisal toliko del, kolikor let ima. Vsakdo naj napiše vsaj toliko, pa bo slovenski narod prvi na svetu, kolikor se tiče to — leposlovja! Priznati sem mu moral, da je njegova trditev utemeljena. Da ni še več napisal, je krivo pač njegovo burno bohemsko življenje že izza otroških dni.

Za njegovo socialno pisateljsko smer je bil odločilen precej slučaj. Pripovedoval mi je, kako se je kot reallec nižjega razreda vozil za neke počitnice iz Ljubljane na Vrhniko. Sedel je na vozu pri znanem vrhniškem bogatašu, ki se je v razgovoru zelo ljutil nad Krekovo »revolucionarno« knjigo — »Črne bukve kmečkega stanu«. To pa je šele pobudilo v upornem, nekapitalistično nadahnjemem dijaku silno radovednost. Takoj si je knjigo omislil in jo skrbno prečital, da bi spoznal vzrok silne jeze magnata. S tem je dobil — dijak-pisatelj nov pogled v življenje in njegove probleme in ž njim seveda tudi zmisel za socialna vprašanja, ki jih je po svoje obravnaval na umetniški način v vsej dobi pisateljevanja. Tako je Krek rodil Cankarja socialista in socialnega kritika. Od tu datira njegovo upoštevanje in spoštovanje dr. Krekovega socialnega in pisateljskega dela... Cankar je od Kreka krenil v levo smer, dočim vsestranski dr. Krek sam ni imel časa, da bi bil mogel ustvariti pravo pisateljsko smer svoje vrste. Njegova socialna povest »Iz nove dobe« ni našla trajnega odmeva in pravega odziva med katoliško maloštevilno inteligenco. Zato je prevladal v leposlovju Cankar, v politiki pa Krek. Ali nam dajo prihodnja desetletja moža, ki mu rojenice prisodijo talente Cankarjevega in Krekovega duha? Dobili bi morda pisatelja, ki bi se mu divil širni svet —. S tem sem že naznačil negacijo Cankarjeve pisateljske popolnosti. Velike poteze, velike koncepcije Cankar ni imel, bil pa je naš najspretnější detajlist in poet portretist. Zakaj

za veliko koncepcijo je bilo treba velike dobe, velikega obsega in velike sodobne poteze. Prinesla je vse to šele dolgoletna svetovna vojska s socialno revolucijo na vzhodu, polomom velikih in starih državnih teles ter porodom novih državnih tvorb. Smrt je odprla grob obema prvima socialnima mislecema — Kreku in Cankarju tik pred vstopom v socialno dobo, za katero sta vsak po svoje pripravljala svoj narod. Oba sta legla v večnost z rokami, odprtimi v objem dolgo pričakovane — Jugoslavije. Nove razmere potrebujejo novih vidcev in novih krepkih narav, — Cankar pa ni bil krepak značaj, kovana, jeklena volja. Zato bi bil sicer ustvaril gotovo velika dela, a najsilnejših ne. Eno pa se mi zdi, da bi bilo vendarle v njih: silna ljubezen do jezika materinega ter slovenskega trpina. On, ki je položil mrtveca od Celovca preko Gorice do Trsta v grob in mu dal simbolično cvetko večnega življenja v usta, bi bil znal ustvariti dela, ki bi budila ljubezen do tega groba in mrtveca v njem. In za to silno, njegovo najsilnejšo potezo — je meni po njegovi smrti najbolj žal. Ni peresa, ki bi znalo opisovati ljubezen tako, kot je znal samo on — najmehkejši človek naše bližnje preteklosti, ni peresa, ki bi umelo tako risati lepoto domovine, kot je znala njegova izurjena roka.

Glede njegovega ustvarjanja se mi zdi važno tole: Svoja dela je imel po lastnem zatrdilu vselej do zadnje besede popolnoma zgrajena v glavi. Šele ko je imel vse do zadnje besede jasno v glavi, je začel pisati; pisal pa je z veliko muko in počasi. Pri daljših stvareh je pogosto prejenjal. Pisal pa je vse skoro brez popravka. Kar je enkrat zapisal, to je tudi ostalo. Pripovedoval je slučaj, kako ritmično je mislil svoje stavke. Enkrat nekje ni mogel dopisati stavka, ker mu je manjkalo samo male besedice, ki bi imela gotovo zvočnost in obenem gotov obseg ter tako izpolnila zasnovano ritmično vrzel; pretrgal je s pisanjem in par dni čakal na rešno besedo, dokler se v boljšem trenutku ni sama po sebi rodila. Situacije svojih junakov je preživljal tako, kot bi se razgovarjal ž njimi. Trdil je celo, da jih zre okrog sebe, se razgovarja in trpi ž njimi.

Na vprašanje, če je res, da ustvarja lepe reči v pijanosti (jaz sem pripomnil, da v to nikoli nisem mogel verjeti), je odgovoril: »Ne!« Dejal je, da v pijanosti nikdar ne poraja, pač pa, da mu je, kadar piše na papir, pisanje naravnost muka. Zato da potrebuje tekočine. Psiholog bo razumel in prav cenil to njegovo osebno potezo ter tudi sodbo o njegovi umetnosti.

Glede ritma še tole: Leta 1917., kmalu po seznanitvi, sva bila enkrat v gostilni pri Štruklju. Razgovor je nanese na umetnost. Omenil sem mu, da opažam v njegovih delih ritem, in on je pripomnil, da je to res, in povdarjal: »To sem sam dobil, ker hočem doseči s tem gotov efekt.« Jaz sem nato pripomnil, da se glede tega moti, ker so ritem v prozi poznali že Grki par stoletij pred Kristusom. Takrat me je začudeno pogledal in obljubiti sem mu moral, da napišem o priliki razpravo o njegovi ritmični prozi.

O svojih mladostnih delih mi je pripovedoval, da je kot dijak 7. ali 8. šole napisal skupno z Murnom neki dramatični prizor, ki je izšel v »Vrtcu« ali »Angeljčku«. Žal, da sem notico o tem izgubil. Rekel je, da je še več takih mladih stvari, ki ne nosijo njegovega imena. Sam sebe je močno cenil; zavedal se je, da slovenski jezik med vsemi sodobniki najbolje obvlada; bil je kar zaljubljen vanj. Istotako je ljubil slovensko literaturo in trdil, da se lahko meri z vsako drugo. Odtod njegov odpor proti »Ilircem«, Vrazom in Ilešičem.

Načitan je bil ogromno. Začel je kot dijak pri Reclamovi zbirki in nadaljeval po nji. Vedel je za vse najboljše izdaje posamnih pisateljev. Zadnji čas je imel posebno rad Balsaca, poprej Musseta. Starih klasikov ni posebno poznal. In v tem tiči, se zdi vsaj meni, skrivnost, zakaj pri njem pogrešamo neke »klasične umerjenosti«, ki začenja stopati na dan v »Podobah iz sanj«! Čutil je to pomanjkanje gotovo sam, ker je napovedoval z vso močjo dela večjega obsega in večje umetniške vrednosti, ki pa jih je smrt nam vsem v veliko žalost preprečila.

Izmed svojih učiteljev se je spominjal s posebno hvaležnostjo prof. slovenščine Fr. Levca. Rad je pripovedoval naslednji dve zgodbi iz dijaških let:

Levec jim je dal v 3. šoli enkrat nalogo »Razgled z Grada«. Cankarju se je zdela ta naloga silno dolgočasna in neumestna in napisal je, kako hodi iz ene ulice v drugo. Levec mu je nalogo prečrtal, a napisal odspod »prav dobro«.

Drugič je prišel brez zvezka v šolo. Levec ga vpraša, zakaj nima zvezka. Odgovoril je, da nima denarja, da bi ga kupil. »Ná, tule imaš!« mu je rekel in mu dal desetico. Cankar je šel, toda vrnil se je brez zvezka. »Kje imaš zvezek?« vpraša Levec začudeno. »Cigareto sem si kupil,« je bil odgovor, nakar mu je Levec zabrusil: »Baraba!«

Po vsem, kar ga poznam, bi jaz rekel, da je bil Cankar kot značaj romantik tipa Fr. Schlegla.

Če naj nazadnje izrečem svojo sodbo o njem, bi jaz rekel, da je bil Cankar genialen in trmoglav otrok, ki je prehitro dozorel. Kljub vsem živ-

ljenjskim izkušnjam je tudi ostal tak do zadnjega. Dober, kapricast in neizkvarjen je šel dalje svojo pot kot idealist in večni nezadovoljnej z obstoječim. Kdor hoče umevati vsa njegova dela, mora poseči prav daleč nazaj, prav v zgodnjo mladost in pomisliti na zgodovino družine, v kateri se je rodil. Kar se tiče volje, je bil izreden slabič. Kdor ni poznal te njegove strani, bi ga nikdar ne mogel razumeti in zato tudi ne pravično soditi. Milan v »Milan in Milena« je on sam, del njegovega bistva. Sam v sebi je čutil premajhno silo, hotel je biti močan, a čutil je v sebi premalo moralne opore; okolica pa je bila negativna. Spoznanje je bilo veliko, hotenje in hrepenenje po pozitivnem silno, a on sam z miljejem vred — bilka na vodi. Ker je sam prenegativen, zato išče ekvivalent za svojo pomanjkljivost v drugih ljudeh. Da bi se odzvalo to, česar išče, biča svojo okolico in jo zmerja.

Pred seboj vidi kot v zrcalu svoj pravi idealni jaz, po katerem stremi in zato sovraži realnost. Tendenca njegovih del je tale: S slikanjem negativnih strani hoče izzvati pozitivne ljudi — tega mi vsi po večini nismo razumeli. Tega se je tudi večkrat z žalostjo dotaknil v razgovoru. Posebno pri obsodbi »Hiše Marije Pomočnice« je čutil, da se mu je zgodila velika krivica. V pogovoru otrok slika vso bedo družin in opozarja na to družbo, ki je kriva, da t a k i ljudje žive. Otroke nam kaže kot vsega sočutja vreden izvrzek in hoče opozoriti na dejstvo, zakaj so taki, kakršni so in ne bi pravzaprav smeli biti v svoji otroški nežnosti.¹

Pravična sodba o Cankarju kot pisatelju je odvisna po mojem od poznanja 1. mladostne vzgoje; 2. socialnega miljeja, v katerem je zrastel; 3. družbe, v kateri se je gibal in izobraževal; 4. del, ki jih je študiral in prebiral; 5. temeljitega študija del in vse njegove vijugaste življenjske poti.

Njega popolnoma razumeti bo zelo težka naloga. Bil je prekomplicirana romantiška narava.

Če bi hotel njegov stil označiti s starimi pojmi, bi rekel, da spada k slogu prostih sistemov (apolylymena). Ni zaman napisal drame »Lepa Vida«, tega težko umljivega dela o Dijonizu in Hijacintu. Žal, da o nji nisva podrobneje govorila v tistih nočeh, ko sva po tri dolge ure govorila o vsem mogočem, zlasti o literarnih stvareh. Ko je vse blizu in preblizu, često človek noče izpiti kupice do dna iz neke posebne obzirnosti. Do Ivana pa je bilo treba biti zelo, zelo tenkočuten...

¹ V resnici je bilo ime dunajskega zavoda drugačno, življenje otrok pa precej tako, kot ga slika Cankar, ki je zavod obiskoval in dobro poznal.